

حکم حکومتی در حج

پژوهشی فقهی پیرامون اعتبار حکم حاکم مخالف در امور حج

نویسندگان

مهدی درگاهی

رضا عندلیبی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست

۱۳	دیباچه.....
۱۵	مقدمه.....
۱۹	بخش اول: کلیات و مفاهیم.....
۲۱	فصل اول: مفاهیم.....
۲۱	گفتار اول: بررسی مفهوم لغوی و اصطلاحی «حکم».....
۲۱	مفهوم لغوی.....
۲۲	مفهوم اصطلاحی.....
۲۲	اقسام حکم.....
۲۳	حکم واقعی و ظاهری.....
۲۳	حکم اولی و ثانوی.....
۲۴	حکم حکومتی و غیرحکومتی.....
۲۵	گفتار دوم: بررسی مفهوم لغوی و اصطلاحی «حاکم».....
۲۵	مفهوم لغوی.....
۲۷	مفهوم اصطلاحی.....
۲۸	گفتار سوم: بررسی مفهوم لغوی و اصطلاحی «مخالف».....
۲۸	مفهوم لغوی.....

۶ حکم حکومتی در حج

۲۸	مفهوم اصطلاحی.....
۲۹	گفتار چهارم: بررسی مفهوم لغوی و اصطلاحی «حج».....
۲۹	مفهوم لغوی.....
۳۰	مفهوم اصطلاحی.....
۳۱	گفتار پنجم: بررسی مفهوم لغوی و اصطلاحی «اجزا».....
۳۱	مفهوم لغوی.....
۳۲	مفهوم اصطلاحی.....
۳۲	گفتار ششم: بررسی مفهوم لغوی و اصطلاحی «تقیه».....
۳۲	مفهوم لغوی.....
۳۳	مفهوم اصطلاحی.....
۳۴	اقسام تقیه.....
۳۴	۱. تقیه از جهت کیفیت و شکل تقیه.....
۳۴	الف) تقیه کتمانی.....
۳۵	ب) تقیه اظهاری.....
۳۵	۲. تقیه از جهت هدف و غرض.....
۳۵	الف) تقیه خوفی.....
۳۵	ب) تقیه مداراتی.....
۳۶	۳. تقیه از جهت تقیه شونندگان.....
۳۶	الف) تقیه از کفار.....
۳۶	ب) تقیه از مسلمانان.....
۳۷	۴. تقیه از جهت مورد تقیه.....
۳۷	تقیه در اصول دین.....
۳۷	تقیه در فروع.....
۳۸	گفتار هفتم: بررسی مفهوم لغوی و اصطلاحی «امارت حج».....
۳۹	فصل دوم: کلیات.....

فهرست ۷۹۹

گفتار اول: امارت و زعامت حجاج.....	۳۹
تاریخ و زعامت حجاج.....	۳۹
امارت حج در دوران پیامبر ﷺ و خلفا.....	۳۹
امارت حج در دوران بنی امیه (۴۰-۱۳۲ هـ. ق).....	۴۲
امارت حج در دوره نخست عباسی (۱۳۲-۲۴۷ هـ. ق).....	۴۲
امارت حج در سلطه فاطمیان و ایوبیان بر حرمین (۲۴۸-۶۶۶ هـ. ق).....	۴۳
امارت حج در سلطه ممالیک (۶۶۶-۹۲۳ هـ. ق).....	۴۵
امارت حج در دوران عثمانی ها (۹۲۳-۱۳۴۳ هـ. ق).....	۴۵
امیران حج در دوره آل سعود.....	۴۶
ائمه معصومین <small>علیهم السلام</small> و امارت حجاج.....	۴۶
امارت و زعامت حجاج در فقه.....	۴۹
احکام و تکالیف امیرالحجاج.....	۴۹
۱. اقامه نماز ظهر و عصر در منا «یوم الترویة».....	۵۰
۲. ماندن در منا تا طلوع آفتاب روز عرفه.....	۵۳
۳. افاضه از مشعرالحرام بعد طلوع آفتاب روز دهم.....	۵۴
۴. سخنرانی امیرالحجاج در موسم.....	۵۶
۵. استحباب اقامه نماز ظهر روز سیزدهم در مسجدالحرام.....	۵۶
۶. ثبوت هلال ذی حجه با حکم امیرالحجاج.....	۵۷
گفتار دوم: پیشینه حکم حاکم مخالف در تعیین روز عید.....	۶۰
گفتار سوم: تبیین اصل لفظی و عملی در تمسک به حکم حاکم مخالف.....	۶۳
اصل لفظی یا عمومات و اطلاقات فوقانی.....	۶۴
اصل عملی.....	۶۵
گفتار چهارم: بررسی تقیه مداراتی و جریان آن در موضوعات.....	۶۶
دیدگاه فقها در تقیه مداراتی.....	۶۶
بررسی ادله تقیه مداراتی.....	۶۶

۸ حکم حکومتی در حج

- دسته اول روایات: وجوب معاشرت با اهل سنت..... ۶۷
- دسته دوم روایات: مطلوبیت شرکت در نماز جماعت مخالفین..... ۶۸
۱. صحیح حماد بن عثمان..... ۶۸
۲. صحیح حفص بن بختری..... ۶۹
۳. روایت اسحاق بن عمار..... ۷۰
۴. روایت علی بن جعفر..... ۷۰
- دسته سوم روایات: سقوط قرائت در اقتدا به امام جماعت مخالف..... ۷۱
۱. روایت اسحاق بن عمار..... ۷۱
۲. صحیح زرارة بن اعین..... ۷۲
- دسته چهارم روایات: اهمیت و جایگاه تقیه..... ۷۴
- جریان تقیه مداراتی در موضوعات..... ۷۶
- گفتار پنجم: بررسی فقهی ابعاد حکم حاکم شیعی به ثبوت هلال..... ۷۷
- عدم حجیت حکم حاکم در ثبوت هلال..... ۷۸
- حجیت حکم حاکم در ثبوت هلال..... ۷۹
- دلیل اول: اطلاعات ادله ولایت فقیه..... ۸۰
- دلیل دوم: صحیح محمد بن قیس..... ۸۱
- دلیل سوم: ثبوت هلال از اختیارات حاکم..... ۸۴
- دلیل چهارم: روایت عبدالله سنان..... ۸۵
- دلیل پنجم: سیره..... ۸۶
- فروع..... ۸۹
- فرع اول: تفصیل بین علم حاکم و شهادت بینة نزد حاکم..... ۸۹
- فرع دوم: نفوذ حکم حاکم نسبت به افراد..... ۹۰
- فرع سوم: حکم خطای حاکم..... ۹۰
- بخش دوم: اعتبار حکم در صورت احتمال موافقت آن با واقع..... ۹۵
- فصل اول: تبیین حکم تکلیفی (وجوب یا عدم وجوب متابعت)..... ۹۷

فهرست ۹۹

گفتار اول: اقوال فقها	۹۸
قائلان به وجوب متابعت	۹۸
قائلان به عدم وجوب متابعت	۱۰۱
گفتار دوم: ادله فقها در حکم تکلیفی متابعت	۱۰۲
دلیل اول: عمومات و اطلاقات روایات تقیه	۱۰۳
اشکال صغروی	۱۰۵
جواب از اشکال صغروی	۱۰۶
اشکال کبروی	۱۰۷
جواب از اشکال کبروی	۱۰۸
دلیل دوم: موثقه ابن مغیره از ابو جارود	۱۰۹
بررسی سند روایت	۱۱۰
بررسی دلالت روایت	۱۱۳
اشکال	۱۱۳
جواب	۱۱۴
فصل دوم: تبیین حکم وضعی (صحت یا عدم صحت)	۱۱۷
گفتار اول: اقوال فقها	۱۱۷
قائلان به صحت	۱۱۷
قائلان به عدم صحت	۱۲۱
گفتار دوم: ادله فقها	۱۲۴
ادله قائلان به صحت	۱۲۴
دلیل اول: روایات	۱۲۴
دسته اول: احادیث باب تقیه	۱۲۴
دسته دوم: روایات باب صوم	۱۲۷
دسته سوم: روایات باب حج	۱۴۸
دلیل دوم: استدلال به سیره	۱۵۶

۱۰ حکم حکومتی در حج

- تقریب اول ۱۵۶
- تقریب دوم ۱۵۸
- دلیل سوم: استدلال به قاعده «لا حرج» ۱۵۹
- دلیل چهارم: لازمه حفظ وحدت مسلمین ۱۶۱
- ادله قائلان به عدم صحت ۱۶۱
- استدلال به اصل ۱۶۱
- تقریب اول از استدلال به اصل ۱۶۲
- اشکال بر تقریب اول ۱۶۳
- تقریب دوم از استدلال به اصل ۱۶۳
- اشکال بر تقریب دوم ۱۶۳
- نتیجه گیری و جمع بندی ۱۶۵
- بخش سوم: اعتبار حکم در صورت علم به مخالفت با واقع ۱۶۷**
- فصل اول: تبیین حکم تکلیفی (وجوب یا عدم وجوب متابعت) ۱۶۹**
- گفتار اول: اقوال فقها ۱۶۹
- قائلان به وجوب متابعت ۱۶۹
- قائلان به عدم وجوب متابعت ۱۷۱
- گفتار دوم: ادله فقها در حکم تکلیفی متابعت ۱۷۲
- فصل دوم: تبیین حکم وضعی (صحت یا عدم صحت) ۱۷۵**
- گفتار اول: اقوال فقها ۱۷۵
- قائلان به صحت ۱۷۵
- قائلان به عدم صحت ۱۷۷
- گفتار دوم: ادله قائلان به صحت ۱۸۰
- دلیل اول: روایات ۱۸۰
- دسته اول: روایات تقیه ۱۸۰
- تقریب استدلال ۱۸۰

فهرست ۱۱

دسته دوم: روایات صوم.....	۱۸۵
روایت اول: معتبره محمد بن سنان از ابوجارود:	۱۸۵
روایت دوم: مرسله داوود بن حصین	۱۸۶
روایت سوم: معتبره خالد بن عماره	۱۸۸
دسته سوم: روایت خاص	۱۹۱
معتبره ابن مغیره از ابوجارود	۱۹۱
دلیل دوم: استدلال به سیره	۱۹۵
نتیجه گیری و جمع بندی	۱۹۶
فهرست منابع	۱۹۹

دیباچه

در موسم حج، با اعلان حاکمان سرزمین وحی و امیرحاج منصوب از طرف ایشان، مناسک آغاز و پایان می‌یابد. از مسائل مورد ابتلای شیعیان، حکم حاکم یا قاضی مخالف در امور حج است. این مسئله در موارد اختلاف در ثبوت هلال، از حساسیت خاصی برخوردار است و در فرض احتمال موافقت و علم به مخالفت حکم حاکم با واقع و نفس الامر، مورد بحث قرار می‌گیرد.

فاضلان ارجمند حجج اسلام حاج شیخ مهدی درگاهی و حاج شیخ رضا عندلیبی در ابتدای این اثر علاوه بر تعاریف مفاهیمی همچون حکم، حاکم، اجزا و... به زعامت و امارت حجاج در طول تاریخ اشاره و احکام و تکالیف امیرحاج در فقه مقارن را بیان می‌کنند.

به جهت ارتباط تنگاتنگ این فرع فقهی با مسائل تقیه و نگاه جدید برخی فقهای معاصر به تقیه مداراتی و ابعاد فقهی و حکم حاکم شیعی در ثبوت هلال، دیدگاه فقها و ادله ایشان در این راستا، بیان و بررسی شده است.

نویسندگان این اثر در ادامه، اعتبار و نفوذ حکم حاکم مخالف در دو فرض مذکور را از جهت حکم تکلفی و وضعی بررسی کرده و با جمع آوری اقوال و ادله فقها، به بررسی و جمع‌بندی تفصیلی آن همت گمارده‌اند.

گروه فقه و حقوق پژوهشکده حج و زیارت در راستای ارتقای سطح علمی و آشنایی روحانیون فاضل و فرهیخته و جوامع علمی و پژوهشی با جوانب این فرع فقهی، امکان چاپ و نشر این نوشتار را در قالب یک کتاب فراهم نمود و نتیجه آن پیش‌برد اهداف عالی فقه پویای امامیه خواهد بود.

از درگاه خداوند متعال، توفیقات روز افزون نویسندگان محترم را در سایه عنایات حضرت ولی عصر^{علیه السلام} خواستاریم و ثمره همه این تلاش‌ها را به پیشگاه با عظمت آن حضرت تقدیم نموده و عرض می‌کنیم ﴿أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرَّ وَجِئْنَا بِيضَاعَةٍ مُرْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ﴾ (یوسف: ۸۸) و آخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين.

انه ولی التوفیق

گروه فقه و حقوق

پژوهشکده حج و زیارت

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام علي أشرف الأنبياء والمرسلين، محمد وعلي آله الطيبين الطاهرين المعصومين سيما بقیة الله الأعظم أرواحنا له الفداء.

از جمله برکات انقلاب اسلامی در بُعد معنوی، آسان‌سازی زیارت خانه خدا و خدمات به زائران بیت‌الله الحرام در انجام حج و عمره می‌باشد. یکی از مباحث مورد ابتلای شیعیان در مناسک حج، حکم حاکم مخالف به‌عنوان یکی از مصادیق حکم حکومتی در حج است؛ از دیرباز در اکثر سرزمین‌های اسلامی، حاکمیت از آن غیر شیعیان بوده است. این مسئله در موسم حج که با اعلان حاکمان سعودی و امیرحاج منصوب از طرف ایشان آغاز و پایان می‌پذیرد، از حساسیت خاصی برخوردار است، چنان‌که جملگی حجاج با دستور امیرحاج منصوب از جانب حاکم مخالف، به عرفات، مشعر و منا می‌روند و در برخی موارد امکان مخالفت با عموم حج‌گزاران وجود ندارد. از اواخر دوره صفوی به این سو، به علل گوناگون، اختلاف در ثبوت هلال ذی‌حجه میان شیعه و سنی به صورت گسترده‌ای مطرح گردید و معمولاً در صورتی که حجاج نمی‌توانستند به تشخیص خود عمل کنند، همراه سنیان وقوف در عرفات و سایر اعمال

را انجام می‌دادند. حتی در صورت تقیه و ترس، سخنی از اجزا و صحت حج نبوده، بلکه با عمره مفرده و هدی از احرام خارج می‌شدند و حج از آنان فوت می‌شد. در مناسک حج حکم حاکم مخالف از دیرباز مطرح بوده است و مسلمانان با حکم او به ثبوت هلال، مثلاً، به انجام مناسک می‌پرداختند. ولی تبیین مسئله اختلاف در ثبوت هلال بین مسلمانان، اختلافی که منسوب به حکم حاکم یا قاضی مخالف است، پس از تحقیق و پژوهش بسیار، در کلمات قدما از اصحاب، از جمله در کتاب «مقنعه» شیخ مفید و کتب فقهی «خلاف»، «مبسوط»، «جمل العقود» و «نهایه» شیخ طوسی و کتاب «سرائر» ابن ادریس و برخی کتب دیگر، مطلبی یافت نشد. البته شهید ثانی در بحث صدّ، این مسئله را از مصادیق صدّ شمرده و حکم حج را تبیین نموده است.^۱ هرچند بنابر تتبع صاحب جواهر (م ۱۲۶۶ ه. ق)، متابعت و همراهی با حاکم مخالف در ثبوت هلال، مورد توجه علما واقع نشده است، چنان‌که نوشته است: «لا أجد كلاماً لهم في ذلك»^۲؛ «کلامی در خصوص متابعت از حاکم مخالف در عبارات قدما نیافتم».

به هر حال، این مسئله مورد توجه فقهای متأخر قرار گرفته و برخی به تبیین حکم وضعی آن پرداخته و برخی دیگر به حکم تکلیفی آن نیز اشاره کرده‌اند. شیخ انصاری (م ۱۲۸۱ ه. ق) در بیان مناسک حج، فتوای خود را مبنی بر عدم حجیت حکم حاکم مخالف مطرح کرده و برخی فقیهان همچون سید محمود شاهرودی (م ۱۳۹۴ ه. ق) و سید احمد خوانساری (م ۱۴۰۵ ه. ق) آن فتوا را تایید نموده‌اند و بسیاری نیز بر آن حاشیه دارند و با تفصیل بین امکان مخالفت با بقیه حجاج یا عدم آن

۱. مسالک الأفهام، ج ۲، ص ۳۹۱.

۲. جواهر الکلام، ج ۱۹، ص ۳۲.

مقدمه ۱۷

و علم به مخالفت با واقع و عدم آن، به برخی از جوانب و ابعاد مختلف حکم اشاره کرده‌اند.

شایسته است مسئله حاضر با تمام جوانب آن به تفصیل و مستقل، بعد از اشاره به برخی مقدمات تاریخی و فقهی، به بوته بحث گذارده شود و فروض و ابعاد مرتبط به آن با توجه به اقوال و ادله فقها دسته‌بندی و بررسی و در قالب یک مجموعه پژوهشی در اختیار فرهیختگان حوزوی و عموم پژوهشگران قرار گیرد.